

RIVIERENLAND

AMMERZODEN

gemeentebeschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

**MONUMENTEN
INVENTARISATIE
PROJECT**

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanning: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedenbouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.

In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

Blad : 2
Betreft : Ten geleide (vervolg)

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

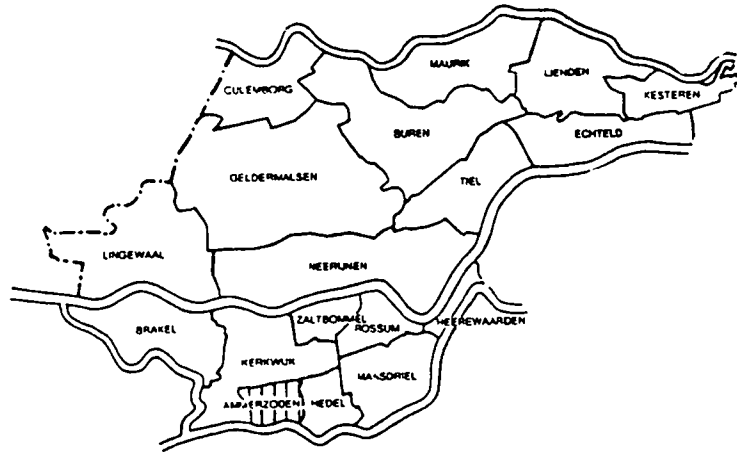
"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betreft zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE AMMERZODEN

INHOUDSOPGAVE

	blz.
1. <u>INLEIDING</u>	3
2. <u>BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK</u>	5
3. <u>INFRASTRUCTUUR</u>	7
4. <u>NEDERZETTINGSSTRUCTUUR</u>	9
4.1. Algemeen	9
4.2. Functionele ontwikkelingen	9
- periode 1800-1850	
- periode 1850-1900	
- periode 1900-1940	
4.3. Stedebouwkundige structuur:	11
- Ammerzoden	
- Well	
- Verspreide bebouwing	
4.4. Ontwikkelingen na 1940	13
4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	13
4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Ammerzoden 1850-1940	16
4.7. Bijzondere gebieden	16
<u>GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR</u>	18

1. INLEIDING

De gemeente Ammerzoden bevindt zich in het inventarisatiegebied Rivierenland en heeft een oppervlakte van 1.053 hectare. De gemeente Ammerzoden bestaat uit de hoofdkern Ammerzoden, alsmede de kern Well (zie afbeelding 1).

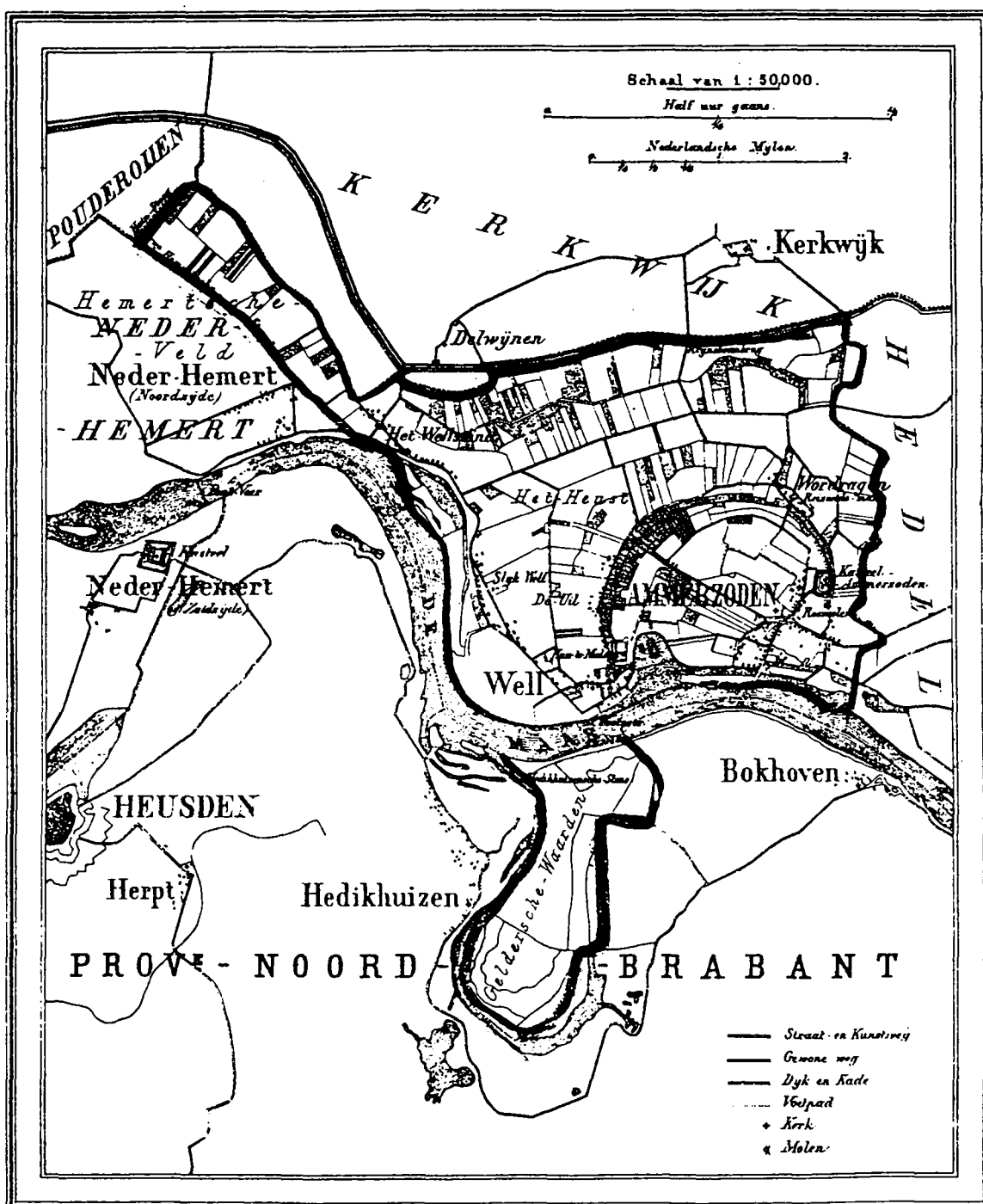
Grenswijzigingen, waarbij de Gelderse Waarden en het Wellse Broek werden afgestaan, hebben plaatsgevonden in 1958 resp. na 1958. De Gelderse Waarden aan Noord-Brabant; het Wellse Broek aan de gemeente Nederhemert. De Maas vormt de zuidgrens van de gemeente Ammerzoden en de Drielse Wetering een deel van de noordgrens. De Kromme Wetering valt samen met delen van de oostgrens. Een Maasarm, die afgedamd is omstreeks 1904 (de Afgedamde Maas) vormt een deel van de westgrens van de gemeente Ammerzoden. De gemeente Ammerzoden grenst aan de gemeenten Kerkwijk, Hedel en de in de provincie Noord-Brabant gelegen gemeenten Heusden en 's-Hertogenbosch.

De gemeente Ammerzoden is in de periode 1850-1940 een overwegend agrarische gemeente gebleven met een beperkte industrie (steenfabriek, zuivelfabriek). De mandenmakerij vormde een belangrijke bron van neveninkomsten. Op 1 januari 1990 telde de gemeente Ammerzoden 4.256 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Ammerzoden in 1866

PROVINCIE GELDERLAND.

GEMEENTE AMMERZODEN.

1866.

1327 Buiders. 2000 Inwoners.

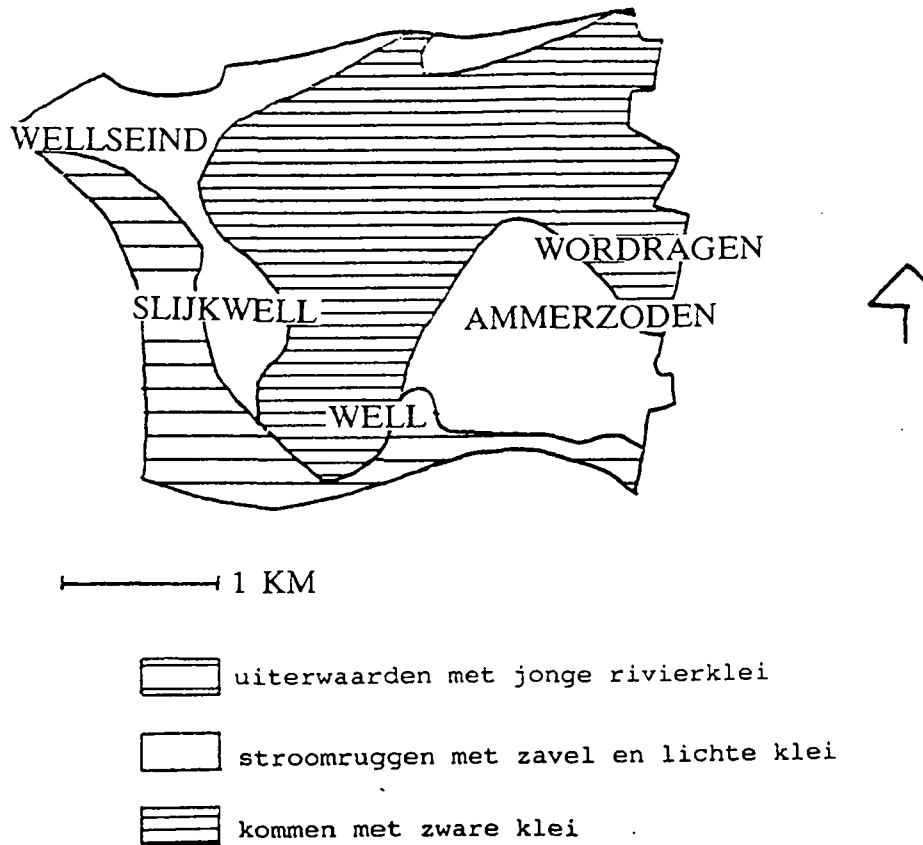
Uitgave van Hugo Suringar te Leenwarden.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd (ca. 200.000 - 120.000 v. Chr) drong landijs vanuit het noorden de dalen van de grote rivieren binnen. Daardoor werd de loop van de Rijn en Maas naar het westen afgebogen. In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien dat ca 70.000 jaar v. Chr. begon ontstond een vlechtend riviersysteem met een patroon van zich vertakkende en samenkomende geulen. Omstreeks 10.000 jaar v. Chr. begon het Holoceen en werd het geleidelijk warmer. Naarmate het klimaat verbeterde en het vegetatiedek meer gesloten werd, voerden de rivieren steeds minder sediment aan, waardoor zich enkele hoofdgeulen in de eigen afzettingen begonnen in te snijden. Gaandeweg ontstond een oeverwallen/stroomruggen- en kommensysteem, met zavel en lichte klei op de ruggen en veen en zware klei in de kommen (zie afbeelding 2). Het patroon van de stroomruggen en kommen werd gefixeerd door de aanleg van de eerste dijken, die in de 10e en 11e eeuw na Chr. heeft plaatsgevonden. Tussen rivier en dijk ontwikkelden zich nadien uiterwaarden.

Afbeelding 2

Geomorfologische kaart gemeente Ammerzoden

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de uiterwaarden, de stroomruggen en de kommen. De uiterwaarden waren hoofdzakelijk als grasland in gebruik. Tevens werd gebruik gemaakt van klei, riet en griendhout ten behoeve van de baksteenfabricage, resp. mandenmakerij. De overwegend strookvormig verkavelde kommen fungeerden grotendeels als grasland. Hout werd eveneens verkregen uit de bospercelen in de kommen. Op de stroomruggen waren (langgerekte) essen aangelegd, nadat eeuwenlang ophoging met mest heeft plaatsgevonden. Hierop werden vooral aardappelen geteeld. Vanaf 1880 namen de teelten van hop, suikerbiet, aardbeien en uien toe.

De kommen liggen ongeveer 2 meter boven N.A.P., hetgeen eveneens geldt voor de Maasoeveren. De stroomruggen steken hier nauwelijks bovenuit. Buiten de stroomruggen is een slagenverkavelingspatroon aangelegd, waarbij de kavelsloten afwateren op de weteringen. Met name de Drielse Wetering, de Vamerense Wetering en de Wellse Wetering zijn in de Late Middeleeuwen gegraven ten behoeve van de afwatering in dit gedeelte van de Bommelerwaard. De kavelsloten liggen loodrecht op de grotere afwateringskanalen, die alle uitmonden in de Maas. De kommen zijn in de loop van de 2e helft van de 19e eeuw intens verkaveld.

Ammerzoden ontstond op een stroomrug ten zuiden van de Maas. De welhaast bolvormige es van Ammerzoden weergeeft nog de meanderende beweging van de Maas van vroeger. Nog voordat de aanleg van dijken langs de Maas was begonnen (10e-11e eeuw) had men de meander van de Maas bij Ammerzoden (de Ammer) afgesloten door een dam bij Well en had men de Maas in westelijke richting doorgetrokken. De Ammer is kort daarna grotendeels verland. De Gelderse Waarden zijn omstreeks 1480 van Well afgesneden nadat ook hier de Maas rechtgetrokken was. De Maasdijk volgde de stroomruggen. Langs de dijk ontstonden de lineaire bewoningsconcentraties van Slijkwell en - achter de dijk - Wellseind. Op afbeelding 2 zijn Well en Wordragen nog net gesitueerd in de kommen. Het gaat hier om woerden gelegen op voortdurend opgehoogde uitlopers van stroomruggen. Evenals de reeds genoemde nederzettingen hebben Well en Wordragen een lineaire structuur.

3. INFRASTRUCTUUR

De hoofdstructuur van het wegennet in de gemeente Ammerzoden dateert grotendeels uit de 10e-11e eeuw. Nadat in die tijd de Maasdijk was aangelegd, volgde de aanleg van wegen op en rondom de Ammerzodense es, die fasegewijs in ontginning werd genomen. Van daaruit werden de komgronden ontgonnen. Met de aanleg van de Afsluitdijk in 1904 (Well-Nederhemert) werd het patroon van concentrische en radiaalwegen voor het eerst doorbroken door de west-oostverbinding Nederhemert-Hedel.

De enige waterweg van betekenis als vaarroute is de Maas. De afgedamde Maasarm heeft voor wat betreft het gedeelte dat grenst aan de gemeente Ammerzoden geen functie als vaarroute. Tussen Ammerzoden en Bokhoven en tussen Well en de Gelderse Waarden bestonden voetveren, die inmiddels uit de vaart zijn genomen.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Vanaf de 10e eeuw zijn de stroomruggen in de gemeente Ammerzoden bewoond. Bij Well en Wordragen werden woerden aangelegd, waarop de nederzettingen tot ontwikkeling kwamen. Hierbij ging het in eerste instantie om kleine, reeds in aanzet lineaire bewoningsconcentraties. Na de grote waterstaatkundige werkzaamheden in de Late Middeleeuwen (dijken, weteringen) en de bouw van versterkte huizen, (o.a. huys tot Amersoyen:1354), langs de Maas namen de langgerekte esnederzettingen vastere en dichtere vormen aan. De bevolking was in de agrarische sector werkzaam.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw begon de mandenmakerij zich te ontwikkelen tot een belangrijke bron van neveninkomsten voor de agrarische bevolking.

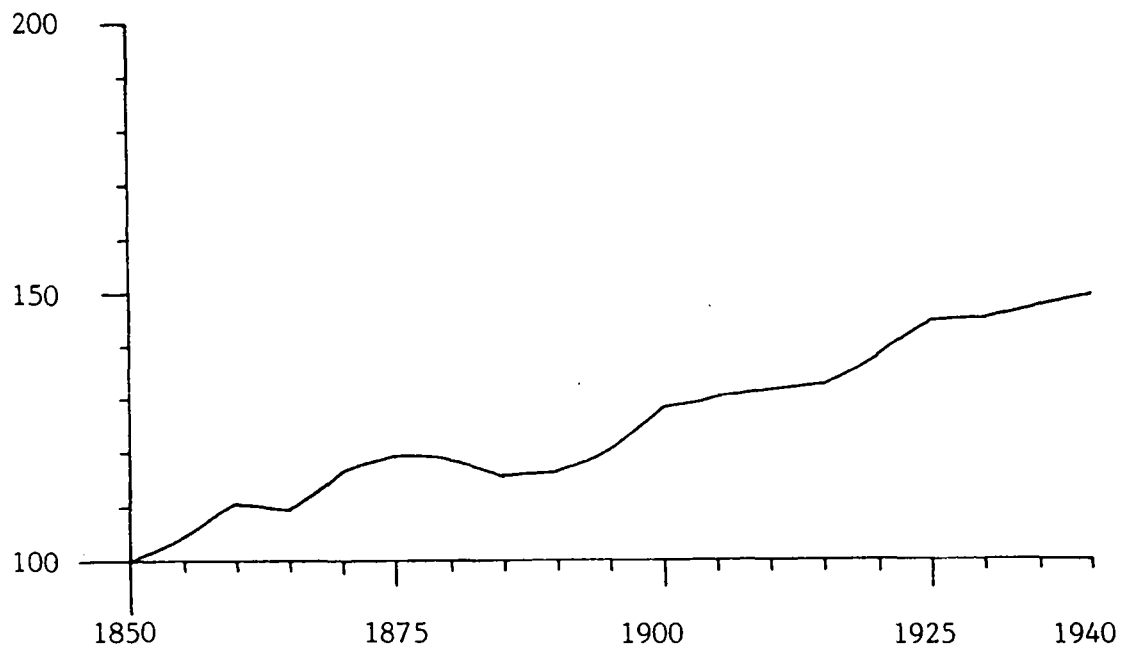
Periode 1850-1900

In de tweede helft van de 19e eeuw geraakte de gemeente Ammerzoden relatief gezien in een geïsoleerde positie. Spoor- en doorgaande wegen gingen aan de gemeente voorbij. De overwegend agrarische beroepsbevolking hield zich, naast de landbouw - waaronder een toenemende fruitteelt (aardbeien) - bezig met het inmaken van zilveruien en de riviervisserij. Enkele tientallen personen verdienden de kost op de Wellse steenfabriek. Tussen 1875 en 1900 nam het aantal mandenmakerijen toe. Omstreeks 1900 waren er 32, waarop zo'n 90 personen werkten.

Periode 1900-1940

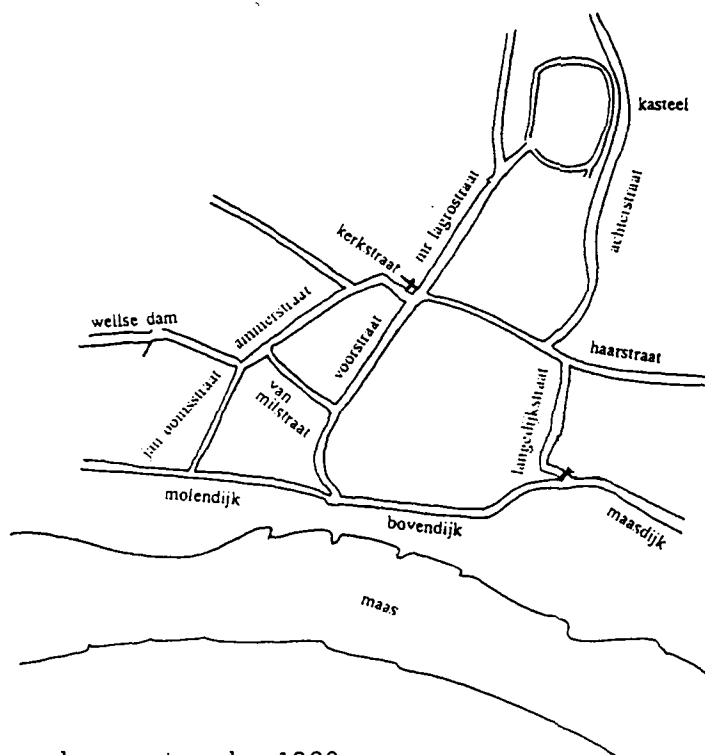
Tussen 1850 en 1940 vond een matige groei van het inwonertal van de gemeente Ammerzoden plaats (zie afbeelding 4). Na de eeuwwisseling daalde de natuurlijke bevolkingsgroei en steeg het vertrekoverschot. Dit duidt op een beperkte ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden. De beroepsbevolking bleef overwegend agrarisch. De mandenmakerij groeide uit tot het belangrijkste ambacht: in 1925 werkten zo'n 260 personen in 60 mandenmakerijen. Verder werkten tezamen enkele tientallen personen in de steenfabriek, een koekfabriek en de zuivelfabriek. De klompenmakerij beleefde zijn hoogtepunt tussen 1905 en 1920, toen er zo'n 30 personen aan verbonden waren.

Afbeelding 4
Bevolkingsontwikkeling gemeente Ammerzoden 1850-1940
(indexcijfers, waarbij 1850 1.790 inwoners = 100)

4.3. Stedebouwkundige structuur

De kernen Ammerzoden en Well liggen aan de beide uiteinden van een vroegere Maasmeander. De huidige Maas voert ten zuiden van deze kernen. Langs de dijk bevinden zich de kleine bebouwingsconcentraties Wellseind en Slijkwell. Aan de Wordragensestraat, die de loop van de vroegere Maasmeander volgt, ligt de bebouwingsconcentratie Wordragen.

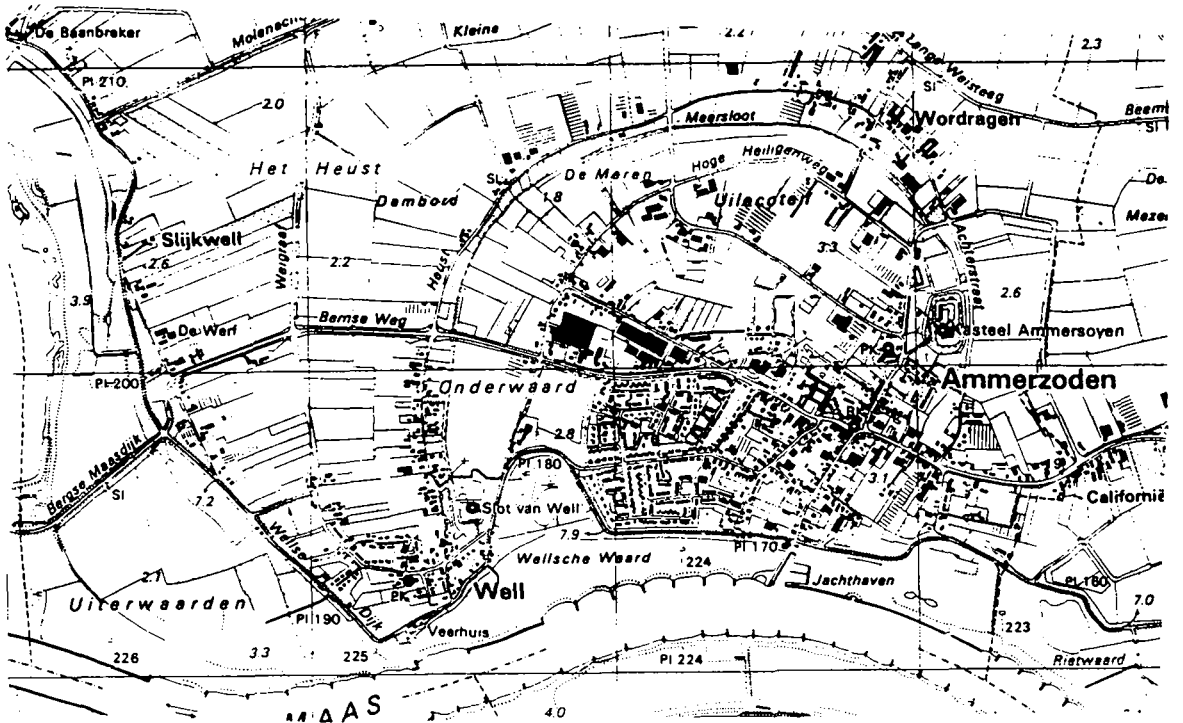

Ammerzoden omstreeks 1900

Ammerzoden

Omstreeks 1850 bevond de bebouwing van de kern Ammerzoden zich langs een viertal wegen, die bij de kerk samenkomen: de huidige Haarstraat, mr. Lagrostraat, Voorstraat en Kerkstraat-Ammerstraat-Jan Oomsstraat. De mr. Lagrostraat verbindt de kerk en het kasteel Ammerzoden met elkaar. De van Milstraat vormt de verbindingsweg tussen de Voorstraat en de Ammerstraat. Rondom de es van Ammerzoden loopt een aantal concentrische wegen, die de oude Maasmeander volgen, t.w. de (huidige) Onderwaard-Hoge Heiligenweg en de Heust-Wordragenstraat. De Wellse dam, de Hoge steeg en de Zandweg vormden radiale wegen, die vanuit de kern recht over de es voerden.

In de periode 1850-1940 verdichtte de bebouwing zich en breidde zich uit langs de bestaande wegen in de kern.

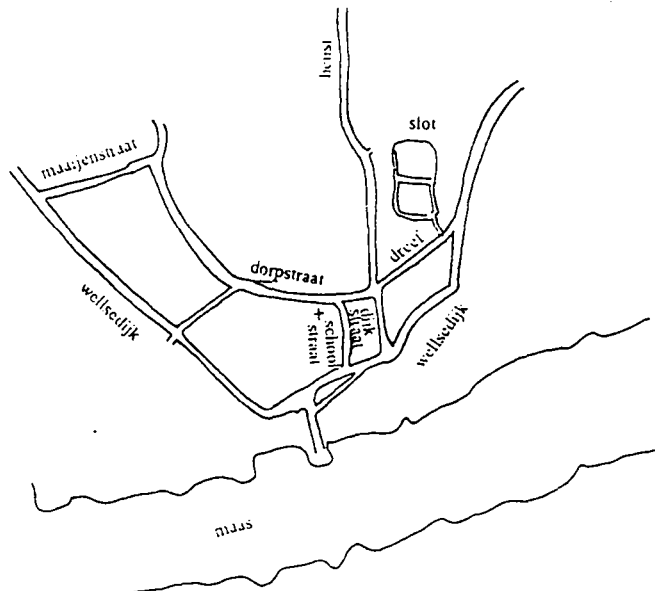
Ammerzoden en Well omstreeks 1900

Well

Omstreeks 1850 bestond de hoofdstructuur van Well uit twee min of meer parallelle bebouwingsassen -de Wellsedijk en de Dorpstraat-Dreef, die vorkvormig aaneensluiten. De Dijkstraat en de Schoolstraat, met daaraan bebouwing, verbinden deze assen met elkaar. In het verlengde van de Dijkstraat loopt de Heust in noordelijke richting. Aan de westzijde van de Heust stond een reeks boerderijen. Tussen de Heust en de Dreef ligt het Huis van Malden (nu Slot van Well geheten).

In de periode 1850-1900 verdichtte de bebouwing zich enigszins langs de genoemde wegen.

Well omstreeks 1900

Verspreide bebouwing

Langs en achter de dijk ten westen van Well liggen de bebouwingsconcentraties Slijkwell en Wellseind.

Slijkwell

Omstreeks 1850 stond in Slijkwell de bebouwing langs de dijk en langs de Slijkwellse straat, die daaraan min of meer parallel loopt. In de periode 1850-1940 verdween de bebouwing langs de dijk, m.u.v. een kleine concentratie van bebouwing daar waar de dijk en de Slijkwellse straat samenkomen.

Wellseind

Wellseind heeft een v-vormige structuur, gevormd door de dijk en de Onderweg-Klemit-Lenshoek. Langs deze wegen bevond zich rond 1850 reeds bebouwing, die zich in de periode 1850-1940 uitbreidde langs m.n. de Klemit-Lenshoek. De v-structuur wordt doorkruist door de Wellseindse straat, die vanaf de dijk de polder inloopt.

Wordragen

Langs de Wordragensestraat, een weg die om de rond es van Ammerzoden loopt, ligt de bebouwingsconcentratie Wordragen. De bebouwing staat verspreid langs de Wordragensestraat en langs een tweede, daaraan parallel lopende weg, die in inmiddels verdwenen is. Deze lineaire structuur wordt doorkruist door de Zandweg die vanaf de es naar het poldergebied voert.

4.4 Ontwikkelingen na 1940

In de Tweede Oorlog is de kern Ammerzoden voor een groot deel verwoest. Na de oorlog werd de kern weer opgebouwd binnen de bestaande stedenbouwkundige structuur. Met name na de '70-er jaren breidde de kern zich sterk uit. Aan de Hogesteeg en vanaf het gebied tussen de Hogesteeg en de Molendijk vond nieuwbouw plaats.

Door nieuwbouw op de voormalige open es en langs de wegen die om deze es lopen trad verdichting op van het voorheen open gebied rondom de kern Ammerzoden. Door dit gebied werd de Bernse weg aangelegd, de verbindingsweg tussen Heusden en Hedel.

In Well werd enige nieuwbouw gepleegd ten noorden van de Dorpstraat.

4.5. Karakterisering geïnterpreteerde bebouwing

Wonen

Ammerzoden is zwaar getroffen in de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor bevindt zich in de dorpskern slechts een tiental panden uit de periode 1850-1940. Het dorp is herbouwd in de stijl van de Delftse School.

Werken

De bebouwing in de categorie werken bestaat uit boerderijen van het hallehuistype. Onder invloed van het aan de overzijde van de Maas gelegen Noord-Brabant zijn de meeste uitgerust met een dwarsdeel.

Infrastructuur

Tussen Wellseind en Nederhemert staat een hardstenen grenspaal. In Well bevindt zich een waterpomp.

Het veerhuis van Well is gebouwd tussen 1949 en 1953 in de stijl van

de Delftse School. Ernaast ligt een weegbrug uit 1950.
Eveneens gebouwd in Delftse Schoolstijl is het uit 1950 daterende
gemaal De Baanbreker met dienstwoning en trafohuis.

Maatschappelijke voorzieningen

De R.K. kerk en pastorie van Ammerzoden zijn eveneens gebouwd in de
stijl van de Delftse School.

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Ammerzoden 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
- Lineaire ontwikkelingen □ □ □	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.

Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

Karakteristieke gebieden

Structuren van bouwkunst en stedenbouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

Bijzondere en karakteristieke gebieden komen in de gemeente Ammerzoden niet voor.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

- I. **Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit, zoals:**
 1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
 2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
 3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
 4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

- II. **Bijzondere historische betekenis, zoals:**
 1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
 2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedenbouwkundig denken;
 3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

- III. **Stedenbouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:**
 1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
 2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
 3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

- IV. **Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

- V. **Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

- * Rijksarchief in Gelderland
- * Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
- * Bibliotheken Provincie Gelderland
- * Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
- * Gemeente Ammerzoden

Afbeeldingen

- * Afbeelding 1 Gemeente Ammerzoden in 1866
- * Afbeelding 2 Geomorfologische kaart gemeente Ammerzoden
- * Afbeelding 3 Belangrijkste wegen gemeente Ammerzoden omstreeks 1940
- * Afbeelding 4 Bevolkingsontwikkeling gemeente Ammerzoden 1850-1940
- * Kaart 1 Typologie uitbreidingen gemeente Ammerzoden 1850-1940

Kaartmateriaal

- * Bodemkaart 1/50.000, 1970
- * Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
- * Kaartenboek van Gelderland, 1843
- * J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

- * Buurman, D.J.G., *Ammersoyen; bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen, 1986
- * Jong, P.J. de, *De Drielse Wetering, in: Tussen de Voorn en Loevestein*, 1974
- * Thijssen, C., *Groeten uit Heusden; de verhouding tussen de Bommelerwaard en het Land van Heusden in het verleden, in: Tussen de Voorn en Loevestein*, 1990
- * Vermeulen, F.A.J., *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland; de Bommelerwaard*, Den Haag, 1974

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326